

Форми права власності за законодавством України

Лариса ПОЛИЩУК,
здобувач ступеня доктора філософії в галузі державного управління
Міжрегіональної академії управління персоналом

13

Майнові відносини, зокрема відносини власності, є економічною основою держави та ключовою частиною предмета цивільного права. У процесі історичного розвитку проблематика правового регулювання питань власності перебувала в центрі наукових досліджень учених-цивілістів. Дослідницький інтерес до проблеми права власності не поменшав і нині, особливо – до проблеми його форм. Наукові дослідження законодавчого регулювання форм права власності затребувані як у законотворчій, так і в правозастосовній діяльності.

Сьогодні серед значних проблем, пов'язаних з інститутом власності слід виокремити такі: по-перше, проблему публічної власності (власність поділили між трьома рівнями публічних утворень, не розділивши повноважень. Публічна власність потрібна, вона виконує певні соціальні функції); по-друге, проблему співвідношення публічного та приватного права.

Попри наявний масив наукових розробок з досліджуваного питання, нині невирішеними залишаються проблемні питання колізійності норм вітчизняного законодавства про форми права власності, відсутність єдності в поглядах науковців щодо вдосконалення вітчизняного законодавства в частині форм права власності тощо.

Метою дослідження є загальнотеоретичний огляд і критичний аналіз сутності та нормативно-правового регулювання форм права власності діючим законодавством України. Маємо розглянути:

- 1) юридичну природу форм права власності;
- 2) основні проблеми, які виникають під час законодавчого нормування форм права власності на сучасному етапі;
- 3) шляхи розв'язання вказаних проблем.

У структурі цивільного законодавства, що регулює відносини власності, зокрема визначає й розмежовує основні форми власності в Україні, слід виокремити такі нормативно-правові акти:

- Конституцію України від 26 червня 1996 року (з подальшими змінами та доповненнями) [1];
- Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року (з подальшими змінами та доповненнями) [2];
- Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року (з подальшими змінами та доповненнями) [3];
- укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, відомчі нормативні акти (акти міністерств і відомств), видані відповідно до зазначених правових документів.

Отже, в сфері цивільного законодавства, що регулює форми власності в Україні, діє чимало нормативних актів. Водночас необхідність подальшого зміцнення законності у сфері нормотворчості постійно потребує підвищення рівня організації відомчих нормативних актів. Досягненню цього могли б сприяти такі заходи:

а) скорочення кількості відомчих актів за рахунок зменшення питань, з яких відповідні відомства мають право їх видавати;

б) забезпечення цілковитої узгодженості між нормативно-правовими актами центральних органів виконавчої влади, з одного боку, і відомчими актами, з другого.

У зв'язку з цим бажано було б нормативно закріпити обов'язковість такої узгодженості й запровадити санкції за її недодержання.

В Україні нині найголовнішою формою права власності є приватна власність. Після прийняття чинного Цивільного кодексу України, який набрав сили з 1 січня 2004 року, законодавець остаточно визначив: суб'єктами права приватної власності є не лише особи фізичні, а й юридичні. При цьому фізична особа (зокрема підприємець) є власником майна і відповідає ним за своїми зобов'язаннями. У разі ж, якщо фізична або юридична особа передає належне їй майно як вклад або частку в господарське товариство чи виробничий кооператив (членом останнього має бути фізична особа – ст. 163 ЦК), ця нова юридична особа стає власником такого майна так само, як і набутого за іншими підставами. Зокрема, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 115 ЦК господарське товариство є власником майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу [2]. Навіть якщо 100 відсотків акцій акціонерного товариства належить державі чи територіальній громаді або в іншому виді господарського товариства досягається стовідсоткова державна участь або участь територіальної громади, майно, котре належить такому гос-

подарському товариству, є об'єктом права приватної власності. У цій ситуації між господарським товариством і державою чи територіальною громадою виникають корпоративні відносини, пов'язані з правами участі в управлінні, на отримання дивідендів тощо. Це правило за чинним на момент написання даного коментарю правом поширюється на всіх юридичних осіб, крім створених розпорядчим актом органу державної влади або місцевого самоврядування і за якими майно закріплюється на праві повного господарського відання чи оперативного управління [5].

Чинний ЦК України поділяє юридичних осіб на осіб приватного права й осіб публічного права. Останні створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 81 ЦК). Розробники проекту ЦК намагались відмовитися від застосування поняття «право оперативного управління» і «право повного господарського відання» шляхом визнання суб'єктами права власності на майно, закріплене державою, Автономною Республікою Крим і територіальною громадою за створеними ними юридичними особами. Але в остаточному варіанті ЦК, схваленому 16.01.2003 р., згідно зі ст. 329 юридична особа публічного права набуває право власності лише на майно, передане їй у власність [2].

Із другого боку, чинний ЦК України діє разом із Господарським кодексом, в якому серед речових прав згадуються право господарського відання, право оперативного управління тощо (ст. 133 Господарського кодексу України). А майно державного унітарного підприємства перебуває в державній власності та підлягає закріпленню за ним відповідно до права господарського відання чи оперативного управління (ст. 73 Господарського кодексу) [2].

У частині другій і третій статті 325 Цивільного кодексу України згадується про два різновиди обмежень права приватної власності [2]:

а) залежно від виду майна;

б) залежно від складу, кількості та вартості майна, що може перебувати на праві приватної власності. Зокрема, в ч. 2 встановлюється загальне правило, згідно з яким суб'єкти права приватної власності можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, що відповідно до закону не можуть їм належати. Ст. 178 ЦК визначає правила недопущення перебування у цивільному обігу окремих об'єктів цивільного права, перелік яких має міститися в законі (об'єкти, вилучені з цивільного обігу). Обмеження стосовно переліку видів майна, що може належати на праві приватної власності фізичній або юридичній особі, є в Постанові Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 року. Законодавством про приватизацію окреслюється перелік об'єктів, котрі не підлягають приватизації.

Виокремлення та визначення права власності Українського народу, права приватної власності, права державної та права комунальної власності не дають правових підстав стверджувати про існування різних форм власності, а також приводу доводити достовірність тези про «рівність та різноманіття форм власності» [2]. Економічні відносини присвоєння (власності), зауважує Є. Суханов, виступають у різноманітних формах залежно від того, хто є їх суб'єктом: окрема людина, група осіб чи організований ними колектив, держава або суспільство (народ) в цілому [9]. Таким чином, економічні форми присвоєння називають формами власності, які є економічними, а не юридичними категоріями. Тому суб'єктом права власності не можуть бути трудові колективи, громади (крім територіальної громади) й подібні до них утворення, котрі не мають свого відокремленого (відособленого) майна. Якщо ж відособлення відбувається, створюється новий самостійний власник (юридична осо-

ба), що стає індивідуальним, а не колективним суб'єктом, оскільки його засновники (учасники) втрачають, за загальним правилом, право власності на передане йому майно.

У Конституції України передбачені право власності Українського народу (ст. 13), право державної власності (ст. 14), право комунальної власності як власність територіальних громад (ст. 142) та право приватної власності як невід'ємне право людини (ст. 41) [1]. Поділ на зазначені види права власності використано законодавцем і при створенні ЦК. Виходячи зі змісту статей 324–327 ЦК, самостійними суб'єктами права власності виступають український народ, юридичні й фізичні особи стосовно об'єктів права приватної власності, держава та територіальна громада відповідного села, селища, міста [2].

Отже, можемо казати про відокремленість права державної власності від права власності українського народу та від права комунальної власності.

Під правом спільної власності слід розуміти право власності двох або декількох осіб на той самий об'єкт (ч. 1 ст. 355 ЦК). Учасників спільної власності називаються співвласниками. Об'єктом права спільної власності, як і будь-якого права власності, може бути індивідуально визначена річ чи сукупність речей. Вони можуть бути подільними чи неподільними. Однак як об'єкт права спільної власності становлять єдине ціле. Тож для права спільної власності характерною є множинність суб'єктів і єдність об'єкта.

Множинністю суб'єктів права спільної власності на той самий об'єкт спричинена потреба спеціального регулювання відносин спільної власності. Це необхідно, підкреслює Ю. Толстой, для узгодження волі співвласників, забезпечення кожному з них урахування їхніх законних інтересів і інтересів третіх осіб, котрі їх оточують, належного стану їхнього спільного майна тощо [10].

Спільна власність є різновидом права власності, ускладненим множинністю суб'єктів. Право спільної власності – правова форма об'єднання майна фізичних і юридичних осіб, держави, територіальних громад із метою співробітництва та взаємодопомоги, об'єднання їхніх зусиль у досягненні певних цілей. Право спільної власності сприяє повнішій охороні інтересів суб'єктів цивільного права. Це право надає їм змогу спільно володіти, користуватися й розпоряджатися речами, вести трудове та селянське господарство, мати малі підприємства, майстерні в різних сферах господарської діяльності (ст. ст. 5 і 6 Закону України «Про підприємництво»), а також купувати в приватну власність речі, придбання яких в індивідуальному порядку є складним або недоцільним, з метою задоволення їхніх матеріальних і культурних потреб, здійснення підприємницької діяльності. Право спільної власності, наголошує О. Дзера, відкриває кращі перспективи і для юридичних осіб, сприяє підвищенню ефективності виробничо-господарської діяльності, заощадженню коштів і ресурсів [7].

Особливістю суб'єктного складу правовідносин спільної власності є множинність її учасників. У зв'язку з цим правовідносини виникають не лише між власником і невласником, а й між співвласниками. У літературі розрізняють зовнішні правовідносини спільної власності (між співвласниками з одного боку й невласниками – з другого) і внутрішні правовідносини спільної власності (між самими власниками).

Частина 2 ст. 355 ЦК розрізняє два види спільної власності: спільну власність двох або більше співвласників із визначенням часток кожного з них у праві власності (спільна часткова власність) та власність двох або більше співвласників без визначення часток у праві власності (спільна сумісна власність) [2].

Спільна часткова і спільна сумісна власність відрізняються одна від одної особливостями внутрішніх правовідносин між співвласниками. За спільної часткової власності кожному зі співвласників, зазначено в ч. 1 п. 1

ст. 356 ЦК, належить частка в праві власності на спільний об'єкт у цілому. Частки можуть бути рівними й нерівними, але завжди їхній розмір повинен бути точно визначений у вигляді дробу права власності (наприклад, 1/2, 1/3, 1/5 тощо) або у відсотковому відношенні. Кожний з учасників спільної часткової власності має право вимагати виділення своєї частки в натурі, якщо це можливо, має право відчужувати її, а в разі смерті учасника його частка в праві власності переходить у власність іншої особи в порядку спадкування. За спільної часткової власності кожному зі співвласників разом з іншими співвласниками належить право власності на спільну річ, частка в праві власності на спільну річ і право брати участь у вирішенні питань у певних випадках стосовно частки в праві власності на спільну річ, що належить іншим співвласникам [5].

А право спільної сумісної власності (ч. 1 ст. 368 ЦК) розміру частки кожного зі співвласників не передбачає. Це безпайова спільна власність.

Суб'єктами права спільної часткової власності (ч. 2 ст. 356 ЦК) можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава або територіальні громади в будь-якому їх поєднанні. Інститут права спільної часткової власності може бути застосований до будь-яких економічних форм власності, що існують в Україні, тобто до відносин приватної, державної та комунальної власності. Спільна часткова власність може виникнути на будь-яких підставах, що допускаються законом. Вичерпного переліку підстав її виникнення закон не передбачає.

На відміну від підстав виникнення спільної часткової власності закон перелічує випадки виникнення спільної сумісної власності. Тому за виникнення спільної власності вона вважається спільною частковою власністю, якщо іншого не передбачено законом або договором.

Поняття «речові права на чуже майно» охоплює такі види цих прав: 1) право володіння; 2) право обмеженого користування (сервітут); 3) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); 4) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Законом можуть бути передбачені й інші речові права на чуже майно. Наприклад, Цивільний кодекс України закріплює речово-правові способи забезпечення виконання зобов'язань – заставу та притримання: у заставодержателя та кредитора, котрий притримував річ боржника, також виникають певні права на неї. Можуть виникати й інші речові права на чужі речі відповідно до чинного цивільного законодавства України [7].

У житті людей, особливо в їхній підприємницькій та іншій господарській діяльності, складаються такі ситуації, за яких виникає потреба скористатися чужими речами чи майном. Таку можливість найчастіше задовольняють засобами договірної права. Проте в окремих випадках договір є недостатньо надійним правовим засобом для задоволення потреби у використанні чужої речі. Тому виникла потреба винайти надійніший правовий засіб, який забезпечував би безперервне й безперешкодне використання чужої речі чи навіть майна. Таким засобом стало встановлення речового права на використання чужої речі, а не зобов'язального, що може бути припинене в будь-який час.

Речове право на чужі речі як окремий цивільно-правовий інститут виникло ще за давніх часів у римському приватному праві. Римські юристи деякі види речових прав на чужі речі запозичили в сусідніх народів, дещо створили самі, але саме їм належить авторство на речові права на чужі речі. Інститут речових прав відомий правовим системам усього світу.

Новим інститут речових прав на чужі речі є для цивільного законодавства України, за винятком застави, яка існувала в радянському законодавстві в урізаному вигляді.

Основною передумовою виникнення речового права на чужу річ є нагальна потреба певної особи скористати-

ся чужою річчю чи майном для задоволення певних потреб, які ця особа не може задовольнити за рахунок власного майна. Право на чужу річ може виникнути й у разі необхідності надійно захистити свої права, наприклад, шляхом застави чи притримання.

Захист речових прав на чужі речі чи майно здійснюється на тих самих засадах, що й захист права власності. Кожен суб'єкт речового права на чужу річ чи майно має право на захист відповідно до положень, передбачених ЦК України для захисту права власності.

Висновки. У цілому діюче законодавство досить вдало регулює форми права власності, спираючись на теоретичні та практичні надбання класиків цивільного права. Проте потребують законодавчого закріплення (принаймні, роз'яснення Верховним Судом України) поняття колективної та державної власності, а також бодай приблизний перелік дій власника, спрямованих на заподіяння шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршення екологічної ситуації тощо.

Подальші дослідження мають бути зосереджені на роз'ясненні та закріпленні в діючому законодавстві визначень різних форм власності, а також на гармонізації цих визначень у різних сферах цивільного, земельного, господарського права тощо.

Джерела

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356 (з подальшими змінами та доповненнями).
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 52. – С. 180 (з подальшими змінами та доповненнями).
4. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 31.01.2001 р. № 01-8/98 «Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом» // <<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1077.351.8&nobreak=1>>
5. Актуальні проблеми юридичної науки: 36. тез міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 року): У 4-х ч. / Хмельницький ун-т управління та права. – Хмельницький, 2009. – 507 с.
6. *Галуцько В. В.* Охорона права власності: адміністративно-правові аспекти: Монографія / Харківський національний ун-т внутрішніх справ; Херсонський юридичний ін-т. – Херсон: ХМД, 2008. – 348 с.
7. *Дзера О. В. та ін.* Цивільне право України: Підруч.: У 2-х кн. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / О. В. Дзера (ред.), Н. С. Кузнєцова (ред.). – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 719 с.
8. *Домашенко М. В., Рубаник В. Є.* Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. – Х.: Факт, 2002. – 550 с.
9. *Маттеї У., Суханов Е.* Основные положения права собственности. – М.: Юристъ, 1999. – 383 с.
10. Право собственности в СССР: Кружлий стол изд-ва «Юрид. лит.» / [Ред. и сост. Э. А. Чиркин]; Отв. ред. Ю. К. Толстой, В. Ф. Яковлев. – М.: Юрид. лит., 1989. – 287 с.
11. *Розгон О. В.* Межі та обмеження права власності. – Х., 2006. – 187 с.
12. *Спасибо І. А.* Набуття права власності в цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України. – К., 2009. – 18 с.